

La memòria dels objectes. El llegat material dels escenaris de conflicte; el cas de les fosses comunes

Lorena Maeso Blanco

Universitat de Barcelona
Correspondència: lmb0892@gmail.com

Text presentat i acceptat a les I Jornades Internacionals sobre Patrimoni del conflicte. Figueres, 2023

Enviat: 10/05/2024

Acceptat: 15/07/2024

Resum: Les troballes d'objectes que es recuperen durant les exhumacions en fosses comunes tenen un valor cabdal de gran importància per la mateixa pertinença i càrrega sentimental de l'objecte en si, però també per les dades d'informació que els experts en poden extreure i posteriorment estudiar. Els objectes són segurament la prova tangible d'una humanitat que acompanya a les restes òssies exhumades i que, com a tals, tenen el que simbòlicament es pot anomenar com el 'poder' d'explicar el passat en un moment present o fer de nexa entre passat-recent.

Aquest article té per objectiu assentar les bases d'una anàlisi i reflexió al voltant de les possibilitats de fer servir aquests objectes materials en clau didàctica i emmarcats dins del patrimoni de memòria i de l'arqueologia del conflicte. Per fer-ho, es vol centrar el focus en l'estudi de casos de diverses pràctiques didàctiques fetes a partir d'exhumacions en fosses comunes de conflictes bèl·lics contemporanis, tot centrant una primera part en les fosses de la guerra civil a Espanya.

S'analitzarà quins usos dels objectes poden ser efectius en l'actualitat per donar a conèixer al conjunt de la ciutadania i a les comunitats educatives, des d'una visió professional i científica, però també divulgativa, una temàtica complexa i delicada sovint no exempta de problemàtiques. Quins recursos i estratègies s'han emprat i quines noves vies de divulgació podrien tenir cabuda. Es vol fer èmfasi a investigar quines diferències i similituds podem trobar en altres processos *patrimonialitzadors* de la memòria. Explorar quina finalitat se n'ha tret dels objectes recuperats i si aquestes pràctiques poden contribuir a la recuperació de la memòria històrica i a la conscienciació de l'impacte que suposa per una comunitat un conflicte bèl·lic.

Paraules clau: Fosses comunes, patrimoni de memòria, didàctica, arqueologia del conflicte, divulgació.

Resumen: Los hallazgos de objetos que se recuperan durante las exhumaciones en fosas comunes tienen un valor primordial de gran importancia por la misma pertenencia y carga sentimental del objeto en sí, pero también por los datos de información que los expertos pueden extraer y posteriormente estudiar. Los objetos son seguramente la prueba tangible de una humanidad que acompaña a los restos óseos exhumados y que, como tales, tienen lo que simbólicamente puede llamarse como el 'poder' de explicar el pasado en un momento presente o hacer de nexa entre pasado-reciente.

Este artículo tiene por objetivo sentar las bases de un análisis y reflexión en torno a las posibilidades de utilizar estos objetos materiales en clave didáctica y enmarcados dentro

del patrimoni de memòria i de l'arqueologia del conflicte. Per això, se vol centrar el focus en l'estudi de casos de diverses pràctiques didàctiques realitzades a partir d'exhumacions en fosses comunes de conflictes bèlics contemporanis, centrando una primera part en les fosses de la guerra civil a Espanya.

Se analitzarà què usos dels objectes poden ser efectius en l'actualitat per a conèixer al conjunt de la ciutadania i les comunitats educatives, des d'una visió professional i científica, però també divulgativa, una temàtica complexa i delicada a menudo no exempta de problemàtiques. Què recursos i estratègies s'han utilitzat i què noves vies de divulgació podrien tenir cabuda. Se vol fer èmfasi en investigar què diferències i similituds podem trobar en altres processos *patrimonialitzadors* de la memòria. Explorar què finalitat se ha sacat dels objectes recuperats i si aquestes pràctiques poden contribuir a la recuperació de la memòria històrica i a la conscienciació del impacte que suposa per a una comunitat un conflicte bèlic.

Palabras clave: Fosses comunes, patrimoni de memòria, didàctica, arqueologia del conflicte, divulgació.

Abstract: The finding of objects that are recovered during mass graves exhumations have a major value of great importance because of the belonging and sentimental charge of the object itself but also because of the data information that experts can extract from it and later on study. The objects are possibly the tangible evidence of humanity that accompanies the exhumed bone remains. This as such has what can be symbolically called the 'power' to explain the past in a present moment or to act as a nexus between past-present. This article aims to lay the foundations for an analysis and reflection around the possibilities of using these material objects in a didactic way and framed within the heritage of memory and the archaeology of conflict. To do this, we want to focus attention on the case study of different didactic practices based on exhumations in mass graves of contemporary war conflicts, while focusing a first part on the graves of the civil war in Spain.

It will be analysed which uses can be effective nowadays to disseminate such knowledge to the general public and to the educational communities - from a professional, scientific but also didactic approach- a complex and delicate subject that is often controversial. What resources and strategies have been used and what new avenues of dissemination could be explored. It wants to emphasize on investigating what differences and similarities we can find in other heritage processes of memory and explore the practices done so far. What purpose has been taken from the recovered objects and if these practices can contribute to the recovery of historical memory and awareness of the impact that war conflicts have on a community.

Keywords: Mass graves, heritage of memory, didactic, archaeology of the conflict, dissemination

Introducció

Quan es parla del concepte de recuperació de la Memòria Històrica es pot encabir dins d'aquest moltes de les investigacions, iniciatives i projectes que han sorgit al voltant de l'estudi dels fets històrics sovint de conflictes bèlics, de les postgueres, de l'exili, les dictadures, els genocidis, entre altres. Sobretot en el marc de què es considera la història en l'etapa contemporània. Es busca desenterrar l'oblit i la impunitat d'uns fets de caràcter violent i de repressions, executats tot vulnerant els drets humans i les llibertats democràtiques de persones i col·lectius diversos.

En el conjunt del territori espanyol des dels inicis dels anys 2000 són moltes les accions que s'han fet amb aquesta voluntat i, en concret, en relació amb els esdeveniments de la Guerra Civil, la postguerra i l'exili, així com la posterior dictadura i repressió del règim franquista. Molts d'aquests projectes, ja sigui des de l'àmbit acadèmic i professional com

sobretot des de les associacions memorialistes i des del treball voluntari han tingut un objectiu principal i aquest era el de la recuperació, precisament, d'aquesta memòria. Una de les premisses del sorgiment d'aquest moviment era sobretot donar veu a totes aquelles persones que havien patit la forta repressió que es va viure durant els anys de conflicte, així com durant la llarga ombra dels quaranta anys següents de dictadura i que restaren durant anys al marge del relat històric "oficial" o silenciats pel que es coneix com el període de Transició democràtica al país i el seu *pacte de l'oblit* (Zaragoza, 2009).

El present article forma part d'una recerca en procés que es troba en una primera fase i que vol acabar essent una investigació de majors dimensions, encabida dins del marc dels estudis de Màster en Història Contemporània impartit per la Universitat de Barcelona, però que es va començar a gestar dins del programa de Postgrau en Polítiques i Recerca en Justícia de Transició i Memòria Democràtica de la Universitat de les Illes Balears. La projecció és, doncs, la d'arribar a dur a terme l'anàlisi àmplia d'un seguit de pràctiques al voltant d'accions en favor a la recuperació i la dignificació de la Memòria Històrica a Espanya, però també amb la voluntat d'agafar perspectives fora del territori nacional i arribar a establir diferències i similituds amb la recuperació de la memòria històrica i altres processos patrimonialitzadors de la memòria en conflictes contemporanis d'altres països europeus. Més en específic, posant el focus en els conflictes bèl·lics de la zona dels actuals països que conformen els Balcans i que van tenir lloc al llarg dels anys noranta.

La recerca posa el punt de mira als processos de localització, excavació i exhumació de fosses comunes i enterraments clandestins i en la recuperació de peces materials trobades en les intervencions arqueològiques. Sobre com aquests objectes de tipologia diversa apleguen un valor que va més enllà de la seva pròpia materialitat i esdevenen un patrimoni tangible de la memòria del lloc i dels fets, sobre els quals científics experts i professionals de l'arqueologia, la història i l'antropologia extreuen informacions rellevants per a les investigacions forenses i els estudis històrics de les exhumacions i de les víctimes, però com també aquestes troballes es poden fer servir per donar a conèixer no només la feina científica darrere de les intervencions arqueològiques, sinó també per configurar part d'un patrimoni memorial o de memòria que mira d'anar més enllà a través de la didàctica dels objectes. Així doncs, es parteix d'una hipòtesi sobre la importància d'aquests objectes en un pla didàctic a més de l'arqueològic per buscar la relació que tenen amb el patrimoni de memòria i determinar quines possibilitats tenen en el marc de la divulgació i de les polítiques de memòria. La metodologia emprada que recolza aquesta investigació és la d'analitzar diverses pràctiques al voltant dels objectes recuperats en fosses, així com l'estudi de les recerques i publicacions fetes fins ara sobre la divulgació en la societat de les pràctiques al voltant de la Memòria i valorar les diferents possibilitats que s'obren en les polítiques de memòria tant a escala nacional com internacional.

La investigació té la intenció d'obrir una via de recerca a llarg termini que explori el context del patrimoni de memòria en altres indrets fora del territori nacional, en concret, per centrar-se comparativament en els països de la zona actual dels Balcans, també marcats per conflictes bèl·lics contemporanis. L'objectiu final és traçar una línia d'anàlisi de les polítiques de memòria pel que fa a la importància dins de la societat actualment, quines metodologies de difusió i tractament de la informació i recerca científica es poden utilitzar en la didàctica del patrimoni de memòria i quins objectius es volen assolir en fer servir aquests objectes per a la recuperació de la memòria històrica, així com quines són les complexitats per fer-ho.

Estat de la qüestió i marc legal

A Espanya, les primeres exhumacions on es van aplicar el mètode científic a les disciplines de l'arqueologia i l'antropologia forense i es van constituir equips de professionals va ser a principis dels anys 2000, coincidint així amb l'auge del sorgiment de

moviments diversos per a la recuperació de la memòria històrica al país. No va ser fins a l'any 2000 quan es va exhumar la primera fossa sota els criteris científics i a càrrec d'un equip de tècnics qualificats. Va ser a la localitat de Priaranza del Bierzo (Lleó) i va marcar un precedent per a la resta d'actuacions que vindrien els anys següents.

A partir de l'exhumació de tretze cossos a la fossa de Priaranza del Bierzo es va constituir l'anomenada *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica* (ARMH), una de les associacions pioneres en l'àmbit de memòria històrica i capdavantera en moltes de les exhumacions que avui en dia continuen fent-se, juntament amb altres grups de professionals que han sumat esforços, entre les quals destaquen sobretot el grup científic de *Sociedad de Ciencias Aranzadi*, però també l'empresa d'arqueologia ATICS, Arqueoantro, entre d'altres.

Així i tot, tampoc seria cert afirmar que abans dels anys 2000 no s'havien fet, o intentat, exhumacions per trobar persones desaparegudes durant la repressió franquista. Abans que s'establissin els equips professionals se sap que al voltant de l'any 1978, pocs anys després de la mort del dictador, es van començar a realitzar exhumacions que mancaven de rigor científic i que van ser les primeres passes cauteloses per part dels familiars directes de víctimes per buscar els seus morts en les localitzacions que sabien o creien que havien estat dipositats. Durant l'inici dels anys de la Transició, però, i especialment amb l'intent del cop d'estat el 23 de febrer de 1981, aquestes exhumacions a títol gairebé personal de les famílies van deixar de fer-se davant la por de sacsejar una democràcia que encara s'estava consolidant. Es pot afirmar, doncs, que fins a l'establiment dels protocols per actuar davant de l'exhumació d'una fossa comuna i la formació d'equips professionals multidisciplinaris no es va produir al conjunt del territori espanyol un 'gir forense' que donaria pas també a noves accions de caràcter memorial i que perdurarien fins a l'actualitat (Palacios González, 2023).

Cal parar atenció també a les passes fetes dins d'un context legislatiu i situar el marc jurídic d'aquestes exhumacions. Fins fa relativament poc, totes les actuacions que pertocquen a qüestions relacionades amb la memòria històrica —altrament anomenada a Espanya com a Memòria Democràtica— han estat regulades sota el marc de la Llei 52/2007, coneguda popularment sota el nom de 'Llei de Memòria Històrica' que el 26 de desembre de l'any 2007 es va aprovar a Espanya. Dins d'aquesta llei, en referència al marc d'actuació entorn de les intervencions en fosses comunes, la llei regulava que les competències quedaven derivades a les administracions públiques de cada comunitat autònoma i que aquestes havien de facilitar la localització i la identificació de les víctimes (De la Cuesta y Odriozola, 2018, p.10-11).

L'informe encarregat l'any 2018 per l'aleshores director general de Memòria Històrica Fernando Martínez i que va veure la llum l'any 2020 amb el títol '*Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*', amb la col·laboració d'especialistes en diversos camps d'estudi al voltant de la memòria i de les exhumacions en fosses comunes de la guerra civil, com Antonio Alfonso, Francisco Exteberría, Francisco Ferrándiz, Juan Manuel Guijo, Lourdes Herrasti, Juan Montero, Miren Odriozola, Laura Pego, Fernando Serulla, Queralt Solé i Maria José Turrión García, observava que entre els anys 2009-2010, i coincidint així amb els primers anys de la posada en vigor de la llei de memòria històrica, es va assolir el nombre màxim de fosses exhumades. En contraposició, des de 2013 fins a l'any 2018 l'activitat es va veure molt minvada pel canvi de govern¹. Tot i això, va ser a partir de l'any 2014 quan des de les diferents comunitats autònomes es van prendre mesures per impulsar les tasques d'exhumació de fosses per separat i es van anar creant plans específics (Exteberría, 2020). Una de les conclusions que exposa el document és que hi havia diferències notables entre les comunitats autònomes pel que fa al nombre d'exhumacions. En aquest sentit, lideraven les comunitats de Castellà i Lleó, Andalusia, Comunitat Valenciana i Castella-la Manxa.

Cal destacar que l'any 2011 es va impulsar un redactat que fixava un protocol concret d'actuacions entorn de les exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura que

va ser recollit al BOE i impulsat pel Consell de Ministres de l'Estat i que serveix com a guia metodològica dels procediments a seguir en aquestes tasques². De forma paral·lela a la creació del protocol, aquell mateix any es va elaborar un primer mapa de fosses comunes en el territori espanyol que s'emmarcava dins de la pàgina web oficial del govern i que es pot consultar de forma oberta³ encara avui dia.

L'any 2014, el Relator Especial en Drets Humans de les Nacions Unides va visitar Espanya per conèixer i valorar les mesures que fins al moment s'havien pres per part de les autoritats competents amb relació a les violacions de drets humans comeses durant la Guerra Civil i la dictadura i va elaborar un informe amb un seguit d'observacions sobre les actuacions en aquest àmbit que s'havien fet, així com propostes de recomanacions futures (Pablo de Greiff, 2014). En aquest informe, entre altres qüestions, es va deixar constància que existia una clara diferència entre les associacions de memòria i els col·lectius de víctimes i de represaliats del franquisme pel que fa a les demandes d'actuació i el sentiment de reparació per part de les autoritats del país, i aquestes mateixes, que valoraven positivament les seves actuacions i creien que recollien les principals demandes. L'informe també recollia positivament l'elaboració d'un protocol tècnic entorn dels processos d'exhumacions en fosses comunes, però exposava que l'Estat havia deixat de banda en l'àmbit econòmic i de subvencions i feia assumir responsabilitats a professionals i associacions i, per tant, aquestes qüestions dificultaven molt totes les tasques de coordinació que s'havien de portar a terme. Es conclouia que principalment havia sigut gràcies a l'esforç voluntari de familiars i associacions el motiu pel qual les tasques d'exhumació de víctimes s'havien portat endavant durant tot aquell temps i que havien suplert el que l'Estat hauria hagut de fer (L. Pego, 2019).

Amb la intenció d'omplir els espais més laxos que la llei de memòria històrica aprovada per l'Estat havia deixat en relació amb certs aspectes memorials i que havia rellevat principalment a les administracions públiques i judicials, comunitats autònomes com Catalunya van crear i ampliar organismes dins de les seves estructures de poder per tal d'actuar. És així com l'any 2007 es crea el Memorial Democràtic, institució dedicada exclusivament a fomentar diversos projectes i àmbits d'actuació al voltant de la recuperació i commemoració de la memòria democràtica al territori.

L'any 2009 s'aprova a Catalunya la Llei 10/2009 sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el Franquisme i la dignificació de les fosses comunes⁴. En aquesta normativa s'estableix la Generalitat de Catalunya com l'òrgan institucional que procura la localització, la recuperació i la posterior identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil⁵. Aquesta ho faria mitjançant la Direcció General de Memòria Democràtica del Departament de Justícia, òrgan a qui se li atribueixen les tasques de localització, recuperació i identificació de les restes recuperades en territori català, així com garantir el dret dels familiars a disposar de les restes i a la restitució dels béns recuperats que hi estiguin associats (Departament de Justícia, 2018).

L'any 2016 es va crear el Comitè Tècnic per la Recuperació i la Identificació de Persones Desaparegudes durant la Guerra Civil i la Dictadura Franquista que, juntament amb el departament de la Generalitat competent en memòria democràtica, s'encarrega d'assessorar i regular les actuacions al voltant de les exhumacions. El comitè també assessorava el Departament Jurídic en qüestions de localització i identificació de persones així com en la dignificació de l'espai on estan situades les fosses comunes.

En qüestió d'exhumacions cal remarcar que força abans, l'any 2008, es van dur a terme unes primeres exhumacions que van servir de prova pilot per a intervencions futures i marcaren un precedent al territori català. En concret, es va exhumar a Osona les fosses de Gurb i de Prats del Lluçanès⁶. Les feines fetes amb aquestes primeres exhumacions i la documentació recollida portarien posteriorment a realitzar un cens general de persones desaparegudes, així com a la necessitat d'elaboració del mapa de localització de les fosses que s'acabaria fent l'any següent amb l'assessoria del comitè tècnic creat en relació (Ramos, 2020). A conseqüència de les intervencions que s'havien dut a

terme per la Generalitat de Catalunya des dels inicis de les tasques de recuperació de la memòria històrica al territori català i, en concret, de la localització, recuperació i identificació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme, per primera vegada l'any 2017 s'impulsa el conegut com el Pla de Fosses. La Direcció General de Memòria Democràtica, amb l'ajuda del comitè de tècnics preestablert i amb l'experiència en tasques d'intervenció de tècnics professionals de diverses disciplines, estableix les actuacions en fosses del territori a través d'aquests plans establerts.

En el total d'intervencions des dels inicis de les exhumacions fins a la creació del Pla de Fosses 2017-2019, es van poder recuperar una xifra de 502 individus (305 recuperats durant el pla de fosses i 197 que s'havien trobat abans) i es van recuperar un total de 3.603 objectes.

En el marc de totes les actuacions descrites anteriorment i emparades sota la llei de memòria estatal 52/20076 és necessari doncs destacar que el 20 d'octubre de 2022 es publica al BOE i entra en vigor la nova Llei de Memòria Històrica al conjunt de l'estat⁷. Aquesta nova llei feia anys que estava en procés de creació i en algunes qüestions certament suposa un pas endavant en matèria de legislació respecte a la llei de l'any 2007, tot i que ha estat també titllada d'insuficient per entitats memorialistes i associacions de recuperació de la memòria històrica pel que fa a canvis o avenços respecte a l'anterior. A grans trets, destaquen la declaració d'il·legalització del règim franquista tot i que no es plantegen reparacions econòmiques o responsabilitats per part de l'estat ni a les administracions públiques. També resulta important el procés d'intervenció i resignificació al Valle de los Caídos que passa a dir-se Valle de Cuelgamuros. En aquest cas destaca sobretot l'inici de les complicades exhumacions a la gran fossa situada a l'interior de la basílica on s'estima que hi ha uns 34.000 cossos i que va tenir inici el juny de 2023.

Processos patrimonialitzadors La memòria dels objectes

Quan es parla de patrimoni de la memòria o patrimoni memorialista es pensa sobretot en aquells espais considerats com a espais de memòria on es pot trobar un lloc físic d'homenatge a les víctimes o en commemoració d'algun fet històric. En el cas de les fosses comunes, una vegada finalitzat el procés d'exhumació, l'espai on es trobava la fossa se sol destinar com un espai de d'homenatge i recordatori i és freqüent trobar moltes vegades plaques commemoratives amb el nom de les persones desaparegudes, víctimes de la repressió o el nom de les persones que han pogut ser identificades. També és habitual trobar manifestacions artístiques que simbolitzen i canalitzen la memòria d'aquell entorn. En aquests casos es pot dir que l'acte de memòria, de reflexió, de 'no oblit' s'estableix a través del patrimoni material que conforma i assenyala aquell espai concret i, alhora, també es converteix en patrimoni —de la memòria— a través de la pròpia memòria arrelada a l'espai, a la terra on hi havia la fossa.

Si ens remuntem als inicis més teòrics sobre el patrimoni i el patrimoni lligat a la memòria, per partir d'una base que acosti i faci entendre els processos "patrimonialitzadors" que s'estableixen en aquests casos, veiem com d'entrada la noció de patrimoni s'ha vinculat històricament amb el passat. Amb aquells elements culturals que tenien un lligam amb el pas del temps i que, per tant, el valor d'aquests estava estrictament relacionat amb la seva antiguitat. Els valors que s'atribueixen al patrimoni, però, no són absoluts, és a dir, canvien en funció del context social, cultural o històric en el qual s'emmarquen en un determinat moment i, aquests, poden correspondre a diferents interpretacions. Parlem per exemple de valors associats a l'estètica, a la funcionalitat o al seu ús. Olaia Fontal, teòrica del patrimoni cultural i de la didàctica del patrimoni, ens parla del procés d'apropiació simbòlica per a què un element, cultural o d'altre tipus, esdevingui patrimoni. Descriu com a procés d'identitat allò que és necessari que passi per tal que l'element cultural en qüestió s'entengui com a patrimoni i sigui considerat per un grup o comunitat de digne

valor com per ser conservat i traspasat a generacions futures, és a dir, se l'atribueixen una sèrie de valors simbòlics que faran d'aquest el que el transformarà i el considerarà com a patrimoni (Fontal, 2016).

Il·lustració 1. Placa i escultura commemorativa situada al cementiri de Porreres (Mallorca). Font: fotografia pròpia

Paral·lelament, quan es parla de memòria, i del concepte de patrimoni de memòria, es parla també d'un procés simbòlic que s'estableix i que té un gran component d'identitat. És la construcció d'un relat històric al voltant d'un element patrimonial que té un fort component emocional i reivindicatiu, ja que posa de manifest relats i col·lectius que tradicionalment la historiografia ha deixat al marge del relat més oficial, realitats que han quedat oblidades o silenciades i que precisament per aquest motiu es busca la recuperació a

través de la memòria històrica, que trenca amb la barrera del temps passat de la Història i que reprèn, des dels valors democràtics i de llibertat del present, la seva importància dins la societat.

Autors com Ballart i Tresserra posen de manifest la materialitat que històricament ha vinculat la noció de patrimoni, tot i que aquest pot ser també de caràcter immaterial. Parlen del vincle estret que té el concepte de patrimoni amb la propietat privada doncs i, precisament en aquest sentit, els objectes personals formen part d'aquesta materialitat de la memòria. És a través dels objectes que s'estableix un nexa entre els valors d'identitat associats al patrimoni històric i els valors que es busquen recuperar amb la memòria. En aquest sentit, els objectes físics fan de portadors i emissors del patrimoni tot dotant-los d'un significat. (Ballart, 2011, p. 12).

En aquesta recerca tractem precisament el procés de memòria que s'estableix en aquest cas a través dels objectes. És el que anomenarem com la *memòria dels objectes*. Quan es parla d'objectes lligats a la memòria parlem en aquest cas específicament d'aquells que s'han recuperat en els mateixos espais de memòria durant les exhumacions realitzades en fosses comunes.

Els objectes recuperats durant l'exhumació d'una fossa són els vehicles materials mitjançant els quals es poden recuperar una part de les històries d'aquelles persones que els portaven a sobre quan van ser assassinades. La seva conservació al llarg dels anys, parcial o total, suposa un fet que trenca amb el temps passat, ja que es pot observar i interpretar en el temps present. Aquests serveixen no només per donar a conèixer històries personals si la identificació del propietari és possible, sinó també per dotar d'humanitat les restes arqueològiques i forenses que es presenten en el procés d'exhumació.

Il·lustració 2. Imatge d'un dels cossos trobats durant les exhumacions de la fossa del cementiri Porreres (Mallorca). En la imatge es pot veure la troballa d'objectes com botons, les restes d'uns tirants i una sola de bota.

Font: fotografia pròpia

L'impacte que la troballa d'un objecte fàcilment identificable en la nostra contemporaneïtat esdevé innegable a ulls de qui el mira i posseeix un valor intrínsec en la pròpia peça, però també un valor simbòlic pel seu significat. Aquest fet, que també succeeix quan veiem una peça d'antiguitat exposada en un museu, adquireix un significat i un sentiment afegit diferent quan és l'objecte personal d'una persona que va ser assassinada i enterrada en una fossa comuna. Si les restes òssies es poden identificar i els objectes s'atribueixen com a pertinences d'una persona en concret, el retorn d'aquests als seus familiars i descendents es converteix, juntament amb l'entrega de les restes, en un dels moments més emotius del procés de recuperació de la memòria històrica. Resulta evident, doncs, que els objectes juguen un paper molt important. Els objectes passen a ser la veu que perdura d'aquelles persones. Entendre aquest procés que fins i tot podria formar part d'un procés de dol i que pot anar acompanyat de la materialització en forma de monument de la mateixa fossa és també dotar d'una perspectiva actual les fosses comunes (Palacios González, 2020). És en certa manera la interpretació de la història feta pels vius sobre els morts i sobre la qual molt sovint s'atribueixen a la vegada una sèrie de connotacions polítiques, ideològiques o de valors.

Usos, recursos i estratègies per a la divulgació

Al llarg dels anys que s'ha dut a terme exhumacions han sorgit diversos projectes que partien des de la materialitat dels objectes trobats en aquestes per crear diferents mostres de difusió ja sigui a través de projectes museogràfics, literaris o d'altres categories. En el present article esdevindria una tasca excessiva anomenar-los i descriure'ls tots, però després d'una exhaustiva recerca i gràcies al fet de trobar-nos en constant estudi i anàlisi dins l'àmbit patrimonial i de divulgació històrica ha fet que es puguin esmentar i parlar de diferents classificacions a grans trets pel motiu que ens ocupa.

Així doncs, un dels recursos més utilitzats existeix en forma de literatura, ja sigui aquesta d'estil acadèmic, professional o divulgatiu. Exemples com el llibre '*Las Voces de Tierra*', editat per l'editorial Alkibla i creat per l'Associación para la Recuperación de la Memoria Histórica l'any 2020, recull històries escrites per personalitats diverses com poetes, escriptors, periodistes, músics, etc. al voltant d'objectes que s'han trobat en diverses intervencions en fosses comunes al llarg dels anys d'exhumacions. Objectes fàcilment identificables com ulleres, unes sabates, un dau o fins i tot un sonall. Esdevé una manera d'interpretar aquests objectes a través d'històries que apel·len a les emocions i que no han de ser necessàriament les històries de vida que acompanyen els objectes. Són escrits que han despertat la sensibilitat dels diversos escriptors i que de manera simbòlica fan el seu propi homenatge i interpretació.

Un altre dels recursos més utilitzat i més efectius pel que fa a la seva projecció divulgativa és el de les exposicions museístiques al voltant del procés d'exhumació d'una fossa. En aquestes exposicions sovint el recurs més emprat és el de poder mostrar a través dels objectes recuperats el procés tècnic i científic de l'exhumació com a intervenció arqueològica. Trobem per exemples en '*Exhumando fosas, recuperando dignidades*'⁸, una exposició que es va fer l'any 2015 coordinada per Sociedad de Ciencias Aranzadi i l'ARMH on es mostrava el procés al llarg d'una exhumació i els agents involucrats, així com l'escenificació d'una fossa comuna de mida real creada amb una lona que s'exposava a terra. Aquesta tipologia divulgativa permet exemplificar molt bé un procés que resulta difícil de conèixer per la societat que majoritàriament no té coneixement de tots els agents que intervenen en un procés d'exhumació i quin és el grau de professionalitat i rigor científic que s'aplica.

Són nombrosos els exemples museístics utilitzats per posar en valor aquests objectes que s'observen en els darrers anys. Podem destacar d'altres exemples com l'exposició '*Fosses comunes: un passat no oblidat*' duta a terme l'any 2010 pel Memorial Democràtic amb el comissariat de la historiadora i doctora Queralt Solé i l'antropòloga

Assumpció Malgosa, que recollia una contextualització inicial de la situació de les fosses de la Guerra Civil a Catalunya, acompanyada de fotografies de les intervencions, mapes, documentació, mostres de testimonis de familiars de desapareguts durant la guerra i, sobretot, alguns dels objectes trobats a les exhumacions. O més recentment trobem la mostra *'On Són? 85 anys d'exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya'*⁹, organitzada per la Direcció General de Memòria Democràtica i Direcció General de Difusió i comissariada de nou per la doctora Queralt Solé, o les exposicions paral·leles *'Las fosas del franquismo'*¹⁰ i *'Arqueologia de la Memòria'*¹¹ que tenen lloc al Museu Etnogràfic de València i al Museu de Prehistòria de València respectivament i que juntament amb la Diputació de València, la Delegació de Memòria Històrica, i l'Àrea de Cultura en col·laboració amb experts en exhumacions han realitzat una mostra amb caràcter divulgatiu sobre l'aproximació a les fosses comunes del franquisme des d'una perspectiva arqueològica i a través del cas d'estudi de l'exhumació de la fossa del cementiri municipal de Paterna (València).

Si analitzem d'altres estratègies, en aquest cas *in situ*, un dels recursos emprats per professional ha estat en diverses ocasions les visites comentades a l'espai de les fosses. Trobem casos per exemple a les Illes Balears, en concret a Mallorca, amb les exhumacions en fosses comunes situades a cementiris com el de la localitat de Porreres. Alumnes d'instituts locals han rebut una explicació per part de tècnics i arqueòlegs que estaven en ple procés d'exhumació i que acollien les visites educatives per a estudiants. Aquestes visites, a més, també queden disponibles en la majoria dels casos a veïns i veïnes de la localitat on s'exhuma la fossa, que sovint s'acosten per veure els treballs realitzats ja sigui per retre homenatge a títol personal, en senyal de dol o fins i tot per desconeixença i curiositat. Un altre recurs que a la vegada acompanya alguns dels esmentats fins ara és el del reportatge fotogràfic. La creació de portals fotogràfics amb intencions divulgatives, com per exemple el reportatge fotogràfic d'Óscar Rodríguez¹², que pertany a un projecte conduït per Sociedad de Ciencias Aranzadi i la ARMH amb les fotografies de Rodríguez configura un repositori de lliure accés del material fotogràfic recollit durant les exhumacions des de l'any 2010 fins al 2020 dutes a terme per aquests dos grups pioners en exhumacions. Així com l'exemple del portal *'Lur Azpian / Bajo Tierra: exhumaciones tempranas en Navarra'*¹³ de creació per part de la Direcció General de Pau, Convivència i Drets Humans del Govern de Navarra on es pot trobar la creació de l'exposició virtual Lur Azpian que s'endinsa en la trajectòria històrica de les fosses comunes de la Guerra Civil al territori de Navarra, així com de la lluita dels familiars iniciada el 1978 per localitzar, exhumar i dignificar les persones desaparegudes i que consta amb el testimoni oral també accessible per visualitzar.

En aquest detallat de pràctiques pel que fa als recursos i usos al voltant dels objectes recuperats en fosses i al procés d'exhumació observem diverses estratègies divulgatives que varien entre la producció de literatura en format d'articles, llibres però també podríem trobar treballs acadèmics, jornades, congressos i conferències, fins a exposicions o visites guiades obertes al públic general i a les comunitats educatives i professionals. La fossa esdevé l'estudi de la repressió i els objectes serveixen per instrumentalitzar i exposar materialment aquesta. En aquest sentit, també es podria considerar la utilització de recursos digitals ja prou coneguts en altres contextos. Posem per cas l'ús de la tècnica de fotogrametria¹⁴. La digitalització de peces de patrimoni material és avui dia una pràctica força estesa en el món de la gestió patrimonial de la mà del que s'anomena les Humanitats Digitals (Zhao, Devine i Gardner, 2019) i suposa l'obertura d'una via d'ús per als objectes trobats en fosses que permetria apropar-se digitalment a l'estudi detallat i evitaria problemes sobretot pel que fa a la conservació i la manipulació i aconseguiria anar més enllà de la materialitat d'aquests. Digitalitzar objectes patrimonials és una pràctica realitzada per alguns museus i institucions patrimonials, però fins al moment aquesta tècnica no ha estat aplicada com a tal en objectes recuperats en les fosses tot i que sí s'ha fet en altres peces arqueològiques trobades en jaciments. Seria, doncs, una proposta a considerar que dotaria d'una vida més extensa als objectes i que permet fer accessible a totes aquelles persones que tinguin dispositius digitals adients al seu abast. En afegit, en el cas

que hi hagi una identificació de les restes trobades a la fossa i es pugui trobar familiars de la víctima i es retornin els objectes recuperats, aquests passarien a ser exclusivament de la família i es guardarien a títol personal. Amb una prèvia digitalització de la peça, el que s'aconseguiria és poder seguir utilitzant la informació que dona la peça per a l'estudi i la divulgació sense la necessitat d'haver de tenir-la físicament.

Els estudis de memòria han d'adaptar-se també al ràpid creixement digital de manera que se'n puguin beneficiar per aprofitar la major projecció que això podria suposar. És innegable que els ràpids canvis tecnològics han canviat també la manera en què, sobretot les persones més joves, entenen i es relacionen amb el món. Això, malgrat tingui uns grans riscos, també afecta la forma en què la societat recorda i oblida. Trobem molts autors que enfoquen els estudis memòria cap l'educació i elaboren estratègies per a tractar passats conflictius a les aules i reflexionen sobre la importància de buscar fórmules que aconseguen apel·lar als joves de manera que aquests trobin una connexió entre el passat i present que ells viuen. És doncs crucial seguir reflexionant i buscant recursos que ens permetin continuar avançant en matèria de polítiques de memòria, però també en l'educació al voltant d'aquesta ja que la memòria històrica és un dels pilars de la consolidació social (Markova Alena; Kuznetcova Mariia, 2023, p.9-10).

Reflexions finals

Com s'ha comentat a l'inici de l'article aquesta recerca es tracta d'un estudi que encara ha de desenvolupar-se més enllà de l'etapa on es troba en aquests moments i vol agafar majors dimensions pel que fa a l'estudi de casos d'altres experiències entorn al patrimoni de memòria i als processos patrimonialitzadors. Les reflexions finals, doncs, s'han d'entendre en el marc de l'actual article i en l'estudi fet fins al moment.

Es partia del plantejament d'una hipòtesi que reflexionava sobre la importància dels objectes que es recuperen en el procés d'una exhumació d'una fossa comuna en un possible pla diferent a l'estretament arqueològic. Buscava la relació entre aquests objectes i el patrimoni de memòria i les seves possibilitats per formar part d'estratègies divulgatives amb la finalitat de contribuir a la recuperació d'una memòria històrica. Creiem que efectivament, a través dels diferents exemples analitzats i de veure el lligam d'aquests amb el que es considera com a patrimoni de memòria, queda palesa la seva validesa dins d'un ús didàctic i divulgatiu. Situar-nos sobre aquesta conclusió no exclou que tot tipus de patrimoni de memòria, i en concret el relacionat dins de l'arqueologia del conflicte, suposa una sèrie de complexitats que van lligades amb la delicadesa del propi espai i les circumstàncies, ja que no s'ha d'oblidar que en tot moment es tracta d'objectes trobats en les exhumacions de les restes de persones que varen ser assassinades. Això implica un grau de sensibilitat molt més alt del que es podria trobar en la recuperació de troballes arqueològiques en jaciments, així com també s'ha de considerar sempre la seva utilització tenint en compte les possibilitats reals valorant cada cas l'objecte en específic i no fer generalitzacions.

Dins dels estudis de memòria es pot veure com hi conflueixen un seguit de disciplines que van des de la historiografia, l'arqueologia, l'antropologia, la museologia, però també d'altres com les jurídiques, les forenses, etc. És per això que es pot afirmar la gran necessitat que aquests estudis siguin abordats sempre des de la multidisciplinarietat per arribar a majors bons resultats. Especialment quan hi ha una finalitat divulgativa i de donar a conèixer a la ciutadania la importància d'entendre la memòria històrica com un eix vertebrador de les nostres societats. D'altra banda, quan l'element d'estudi són, com en el cas que ens ocupa, les fosses comunes es parla del concepte d'arqueologia del conflicte ja que l'espai en sí no deixa de ser un jaciment arqueològic, però no podem parlar de fosses sense parlar de drets humans, de justícia, veritat i reparació, que alhora són els pilars sota els quals s'emparen les polítiques de memòria dels estats democràtics. Resulta per tant evident que tenir en compte els processos patrimonialitzadors que s'estableixen en els espais de conflicte (de memòria) dins de les polítiques i estratègies de divulgació

de la memòria històrica és una tasca que s'ha de seguir tenir present en els estudis de memòria i entre els professionals d'aquests.

Notes

1. Canvi de govern → 2006-2012 (PSOE) a 2013-2018 (PP) i 2019 en endavant (PSOE)
2. «Orden PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura.» Vegis més a: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2011-15206>
3. Vegis més a: <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscador-mapafosas.aspx>
4. Consultar normativa a: <https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/l/2009/06/30/10?documentId=496222&validity=1&traceability=01>
5. «Article 2: Localització i identificació de les persones desaparegudes 1. L'Administració de la Generalitat ha de procurar localitzar i, si escau, recuperar i identificar les persones desaparegudes en campanya, en captivitat o de manera forçada, durant la Guerra Civil i la dictadura franquista, el parador de les quals s'ignori.»
6. Per a més informació consultar l'article: Queralt Solé (2012) Prats del Lluçanès i Gurb: Les fosses comunes de la Guerra Civil exhumades com a prova pilot per part de la Generalitat de Catalunya. AUSA. N° 170, 25, pàgs 769-789.
7. «Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática» Vegis més a: <https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20/con>
8. Vegis més a: <https://memoriahistorica.org.es/exposicion-itinerante/exhumando-fosas-recuperando-dignidades/>
9. Vegis més a: <https://palaurobert.gencat.cat/ca/exposicions/sala4/2022/on-son-fosses-comunes/>
10. Vegis més a: <https://letno.dival.es/ca/exposicion/exposicio-temporal/les-fosses-del-franquisme>
11. Vegis més a: <http://mupreva.org/exposiciones/79/es>
12. Vegis més a: <https://sites.google.com/aranzadi.eus/exhumaciones?authuser=0>
13. Vegis més a: <https://exhumacionestempranas.navarra.es/>
14. La fotogrametria és una tècnica que utilitza la fotografia amb l'objectiu de tenir dades precises de la forma, color, dimensions i la posició en l'espai d'un volum.

Bibliografia

- ARANZADI. *Reportajes fotográficos de Exhumaciones y Homenajes*. Rodríguez, Oscar. [Consulta: març de 2021] Disponible a: <https://sites.google.com/aranzadi.eus/exhumaciones?authuser=0>
- Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica. *Exhumando fosas, recuperando dignidades*. [Consulta: març 2021] Disponible a: <https://memoriahistorica.org.es/exposicion-itinerante/exhumando-fosas-recuperando-dignidades/>
- BALLARD H, Josep, TRESSERRAS, J. (2001), *Gestión del Patrimonio Cultural*. Barcelona, Ariel Patrimonio.
- BUSTAMANTE, Javiera. (2014) *Las voces de los objetos: vestigios, memorias y patrimonios en la gestión y conmemoración del pasado* [Tesis de Gestión de la Cultura y Patrimonio], Universitat de Barcelona. Recuperat de: https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/286873/Javiera_Bustamante_TESIS.pdf?se
- CONESA, Ricard (2017) *Monumentos para el duelo, lugares para la memoria: de la Barcelona franquista a la democrática*. Memorias de guerra, proyectos de paz: violencias y conflictos entre pasado, presente y futuro: VIII Encuentro de Memorias en red. Coord. Iratxe Momoitio Astorkia, Ana Teresa Núñez Monasterio, 2017. Pp 25-34.
- DE GREIFF, Pablo. *Observaciones preliminares del Relator Especial para la promoción de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición, Pablo de Greiff, al concluir su visita oficial a España*. United Nation Human Rights, Office of the High Commissioner. [Consulta: febrer

2021] Disponible a: <https://www.ohchr.org/en/statements/2014/02/observaciones-preliminares-del-relator-especial-para-la-promocion-de-la-verdad?LangID=E&NewsID=14216>

DE LA CUESTA, JL., ODRIÓZOLA, M. (2018). *Marco normativo de la memoria histórica en España: legislación estatal y autonómica*. Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología, núm 20-08, pp. 1-38. Recuperat de: <http://criminet.ugr.es/recpc/20/recpc20-08.pdf>

Departament de Justícia. (2018). *Memòria interdisciplinària de les actuacions a les fosses de Prats del Lluçanès*. Generalitat de Catalunya. Disponible a: https://justicia.gencat.cat/web/.content/memoriademocratica/areparacio/localitzacio/amapafosses/memoria_prats.pdf

Direcció General de Memòria Democràtica. (2017). Pla de Fosses 2017-2019. Generalitat de Catalunya. Disponible a: https://justicia.gencat.cat/web/.content/memoriademocratica/areparacio/localitzacio/amapafosses/memoria_prats.pdf

El diario Vasco. *La exposición "Exhumando fosas, recuperando dignidades" vuelve a Irun*. Atienza, María José. [Consulta: 9 de setembre de 2023] Disponible a: <https://www.diariovasco.com/bida-soa/irun/exposicion-exhumando-fosas-20200225001359-ntvo.html>

ETXEBERRIA, F. (et alt.). *Memoria Democrática. Fosas y exhumaciones. Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000- 2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*. Madrid: Catálogo de publicaciones de la Administración central del Estado, 2020, p. 1-223. Recuperat de: https://www.mpr.gob.es/servicios/publicaciones/Documents/Exhumaciones Guerra Civil accesible_BAJA.pdf

FONTAL MERILLAS, O. (2016) *Educación Patrimonial: retrospectiva y prospectivas para la próxima década*. Estudios Pedagógicos. Vol, 42. N°2. Pàgs. 415-435

Gencat. *On són? 85 anys d'exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya*. Palau Robert. [Consulta: 17 de setembre de 2023] Disponible a: <https://palaurobert.gencat.cat/ca/exposicions/sala4/2022/on-son-fosses-comunes/>

HRISTOVA, M., FERRÁNDIZ, F., VOLLMEYER, J. (2020). *Memory Worlds: Reframing Time and the Past - An introduction*. Memory Studies Vol (13), N° 5. Recuperat a: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1750698020944601>

HRISTOVA, M., ZYCHLINSKA, M. (2020). *Mass Grave Exhumations as Patriotic Retreat: Sacralisation and Militarisation in the Remembrance of the 'cursed soldiers'*. Human Remains and Violence An Interdisciplinary Journal. Manchester University Press. Vol (6), N°2, Pp. 42-60. Recuperat de: <https://www.manchesterhive.com/view/journals/hrv/6/2/article-p42.xml>

Luz Arpian Bajo Tierra. *Exhumaciones tempranas en Navarra*. Gobierno de Navarra, Instituto Navarro de la Memoria [Consulta: 16 de febrer de 2021] Disponible a: <https://exhumacionestempranas.navarra.es/>

L'etno. *Les fosses del Franquisme*. Diputació de València. [Consulta: 19 de setembre de 2023] Disponible a: <https://letno.dival.es/ca/exposicion/exposicio-temporal/les-fosses-del-franquisme>

Las voces de la Tierra (2020). Asociación Para la Recuperación de la Memoria Histórica. Madrid, Editorial Alkibla.

MARKOVÁ, A., KUZNETCOVA, M. (2023) *Memory of Central and Eastern Europe Past Traumas, Present Challenges, Future Horizons*. Charles University. Karolinum Press Prague. Recuperat a: <https://karolinum.cz/data/book/28498/Markova%20-%20Memory%20of%20Central%20and%20Eastern%20Europe.pdf>

MATA ARNABAT, M., DUCH PLANA, M. (2017) *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria*. Tarragona, Publicacions URV.

Memoria Democrática. *Buscador de mapa de fosas georeferenciado*. Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. [Consulta: 12 de setembre de 2023] Disponible a: <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadormapafosas.aspx>

Museu de Prehistòria de València. *Arqueologia de la memòria. Les fosses de Paterna*. Diputació de València [Consulta: 19 de setembre de 2023] Disponible a: <http://mupreva.org/exposiciones/79/es>

PALACIOS GONZÁLEZ, D. (2023) *El Retorn als Monuments: La superació del "gir forense"; en l'Espanya contemporània*. On the W@terfront. Vol (65), N°1. Recuperat de: <https://doi.org/10.1344/waterfront2023.65.01.01>

PALACIOS GONZÁLEZ, D. (2022) *Lugares de memoria y disputa: El significado de las fosas comunes. Pasado y Memoria*. Revista de Historia Contemporánea, N° 25, pp. 353-374. Recuperat de: <https://pasadoymemoria.ua.es/article/view/20360>

PALACIOS GONZÁLEZ, D. (2020) *Memoria, ética y educación desde las fosas comunes. Más allá del duelo y el monumento*. Dilemata, N° 33, Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7610001>

PELAYO ZARAGOZA, R. (2009). *El país y el "silencio" de la Transición*. Universidad de Cádiz. HAOL, Núm. 20, pp. 143-156. Recuperat de: https://www.researchgate.net/publication/40905968_El_Pais_y_el_silencio_de_la_Transicion

RAMOS, JORDI. (2020). *Les fosses comunes i l'arqueologia*. Societat Catalana d'Arqueologia, núm 395. Recuperat de: https://www.academia.edu/44427762/Les_fosses_comunes_i_l'Arqueologia

SOLÉ, Queralt (2019). *Pervivencia de las fosas comunes de la Guerra Civil española en el siglo XXI. Evidencia cultural, particularidad académica*. Historia Contemporánea, N° 60, pp. 439-475. Recuperat de: <https://ojs.ehu.eus/index.php/HC/article/view/20312>

SOLÉ, Queralt. (2012). *Prats del Lluçanès i Gurb: Les fosses comunes de la Guerra Civil exhumades com a prova pilot per part de la Generalitat de Catalunya*. Patronat d'Estudis Osonencs. Ausa, vol (25) N° 170, pp. 769-789. Recuperat de: <https://www.raco.cat/index.php/Ausa/article/view/263597/351086>

SOLÉ, Queralt. (2013). *Fosses comunes de la Guerra Civil Espanyola al segle XXI: Estat de la qüestió a Catalunya i aproximació a les publicacions a l'Estat Espanyol*. Índice histórico Español, N° 126. Pp 53-81. Recuperat de: <https://revistes.ub.edu/index.php/IHE/article/view/11552>

ZHAO, W.; DEVINE, K.; and GARDNER, H. (2019). *Fantasy gaming and virtual heritage*. 26th IEEE Conference on Virtual Reality and 3D User Interfaces. VR 2019 - Proceedings, pp. 1279–1280. Recuperat de: <https://researchr.org/publication/vr-2019>

Autoria: Aquest treball ha estat conceptualitzat i escrit per Lorena Maeso Blanco. L'autora han llegit i estan d'acord amb aquesta versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autora declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2024 de l'autora. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i les condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).